

Filosoficko-teologická koncepce člověka v emendačním díle Jana Amose Komenského

Autoreferát k disertační práci

Mgr. Jan Čížek

Předkládaná disertační práce usiluje nahlédnout na filosoficko-teologické pojetí člověka ve vrcholném díle Jana Amose Komenského. České i zahraniční odborné veřejnosti jsou sice k dispozici četné studie o Komenském a jeho odkazu, většina z nich se však myslitelova pojetí člověka dotýká buďto jen letmo a zcela v obecné rovině, anebo pouze z určitého hlediska (nejčastěji pedagogického). Je v tomto ohledu nepochybně pozoruhodné, že na téma Komenského antropologie mělo cílit několik samostatných publikací, jež však buď nevznikly, či nebyly publikovány. Pro ilustraci můžeme na jedné straně uvést Robertem Kalivodou zamýšlený *druhý díl* jeho *husitské monografie*, jenž měl být zaměřen právě na otázky antropologické, na straně druhé kupř. kolektivní monografii *J. A. Komenský, myslitel o nápravě člověka*, jež zůstala v rukopisné podobě.¹

Protože se historikové filosofie a komeniologové téměř bezvýhradně shodují v názoru, že Komenského dílo jako celek prošlo několika významnými změnami, rozhodli jsme se v našem zkoumání zaměřit pozornost k vrcholné podobě názorů Jana Amose tak, jak jsou vylíčeny v jeho bezesporu nejvýznamnějším díle, *De rerum humanarum emendatione consultatio catholica*. Protože však toto *opus magnum* vznikalo po dlouhá desetiletí společně s dalšími spisy, jež se jeho obsahu s větší či menší mírou dotýkají, uznali jsme za potřebné přihlédnout také k ostatním dílům, jež jsou pro myslitelovu antropologii relevantní a jejichž vznik do období koncipování *Konsultace* – do období *panorthotického* neboli *emendačního* – rovněž spadá.

V centru naší pozornosti stojí v této práci *filosoficko-teologický* náhled Jana Amose na člověka, neboť jsme přesvědčeni, že v Komenského díle jsou filosofie a teologie neodlučitelně spjaty. Slovy Stanislava Sousedíka, u Jana Amose dochází k *teologisaci*

¹ Srov. Kalivoda, Robert: *Komenského pojem emendace a reformační myšlení*. In: SCeH 35 (XVIII), 1988, s. 36 či Kalivoda, Robert: *Význam J. A. Komenského pro rozvoj novodobé filozofie*. In: SCeH 29 (XV), 1985, s. 113; Čapková, Dagmar – Červenka, Jaromír – Floss, Pavel – Kalivoda, Robert: *J. A. Komenský, myslitel o nápravě člověka*. Praha 1974 (Pedagogický ústav ČSAV, rukopis). Alespoň základní myšlenky této kolektivní monografie shrnuje společná studie uvedených autorů. Srov. Čapková, Dagmar – Červenka, Jaromír – Floss, Pavel – Kalivoda, Robert: *The Philosophical Significance of the Work of Comenius*. In: AC 8 (XXXII), 1989, s. 5-16 (v českém jazyce dostupné jako: Tíž: *Jan Amos Komenský – myslitel o nápravě člověka*. In: Kalivoda, Robert: *Husitská epocha a J. A. Komenský*. Praha 1992, s. 208-219).

filosofie a zfilosofičtění náboženství, přičemž snaha o setření hranic mezi filosofií a teologií je základním hlediskem celého myslitelova díla. Comenius totiž na jedné straně přiznává filosofii právo (ba přímo povinnost) vyjadřovat se ke specificky teologickým otázkám, neboť je přesvědčen, že samotné *Pismo* obsahuje vysvětlení závažných filosofických otázek; na straně druhé zdůrazňuje, že filosofické problémy mohou být důsledněji osvětleny na pozadí součinnosti rozumu a víry – tedy filosofie a teologie.²

Pokud jde o vlastní rozčlenění práce, považujeme za nezbytné vymezit nejdříve pojem *emendační dílo*, a to obsahově i chronologicky (podkapitola 2.1), následně pak obšírněji pojednat o spise *Consultatio catholica*, jeho genezi a dílech, jež s ním obsahově souvisejí a která bude proto třeba rovněž analyzovat (2.2). Obojí je cílem druhé kapitoly.

Třetí kapitola práce předkládá systematický výklad Komenského pojetí člověka představeného v *poradním díle*. Ten je následně doplněn analytickým a historickým pojednáním o základních aspektech (a problematických bodech) myslitelovy antropologie, jež je obsahem čtvrté kapitoly. Současně s tím věnujeme prostor úvahám o dosavadním bádání v otázce Komenského náhledů na člověka, stejně jako otázkám možných zdrojů jeho koncepce. Ačkoliv se na doložitelné inspirace autorových názorů snažíme poukazovat v průběžném poznámkovém aparátu práce (popř. alespoň k literatuře tato témata podrobněji reflektující), zásadním tématům a jejich možným filosofickým a teologickým zdrojům věnujeme samostatná pojednání v příslušných podkapitolách (4.4, 4.5, 4.6 a 4.7).

Pátá kapitola jednak upřesňuje důvody pro odlišení *pansofického* a *panorthotického* období tvorby Jana Amose (jež jsou názorně ilustrovány na několika vybraných spisech – viz 5.1), jednak analyzuje vybraná díla, která tematicky i chronologicky souvisejí s *Konsultací* a antropologickou problematikou (5.2). Obsahem podkapitoly 5.2 je systematický výklad myslitelových názorů na člověka, opatřený současně jejich analýzou a komparací s *dílem poradním*.

Na otázku, je-li Komenského pojetí člověka v jeho *emendačním* díle konzistentním, odpovídá šestá kapitola, jež představuje závěr celé práce a v obecné rovině shrnuje dílčí konkluze, předložené již ve čtvrté a páté kapitole.

Disertační práce je uzavřena seznamem zkratk, použitých pramenů a literatury a anglickým *summary*.

² Sousedík, Stanislav: *Einige Züge der Philosophie des J. A. Comenius und deren bisher unberücksichtigten Quellen*. In: AC 4/1 (XXVIII/1), 1979, s. 80-81, 84-85; Sousedík, Stanislav: *Komenského filosofie v souvislostech myšlenkového vývoje doby*. In: SCeTH 8-9 (IV), s. 18-21.

Úhrnem lze říci, že se v *Consultatio catholica* setkáváme s pojetím člověka jako bytosti určené svou vlastní a jedinečnou přirozeností, jejímž jádrem je ovšem na svobodné a neomezené vůli založená otevřenost její existence. Člověk je Komenským představen jako tvor, jenž *sám sebe nekonečně a do nekonečna utváří*. Na pozadí terminologicky nehomogenního díla je možné vysledovat, jak Jan Amos své filosoficko-teologické pojetí člověka precizuje, když za jeho určující aspekt v průběhu pečlivě promyšlené argumentace jmenuje Bohem darovanou mysl ve trojjediném spojení s jejími třemi ústředními dispozicemi – vůlí, rozumem (tato dyáda byla v celém textu *Konsultace* podržena) a výkonnými schopnostmi (jež jsou v některých pasážích díla nahrazovány jinými mohutnostmi).

Právě mysl, tento nejvěrnější otisk Božího obrazu v člověku, je tím, co člověka nadřazuje nad ostatní součásti materiálního světa a činí jej podobným Bohu. Za její prostřední, ale hlavně ústřední, a tím nejnobilitnější dispozici byla Komenským takřka bezvýhradně označena vůle. V *Mundus spiritualis Pansofie* k takto vystavěnému antropologickému systému, jehož jádrem byla dosud snaha filosoficky prokázat svobodu a neomezenost lidské vůle, přistupuje další prvek. Jan Amos s pozoruhodným úsilím (za užití argumentů nejen filosofických, ale i teologických) ukazuje, že k nápravě věcí lidských, jakož i k realizaci konečného cíle lidské bytosti, jímž je účast na spáse a věčném životě, vede pouze cesta dobrovolné rezignace a podřízení této vlastní svobodné vůle vůli Boží.

V dalším výkladu je navíc doplněno, že tuto cestu usnadní zušlechtění třech dispozic lidské mysli prostřednictvím vzdělání. Aby byly poznání rozumu, možnosti výkonných schopností a zejména rozhodovací pole vůle vyčištěny na nejvyšší míru, je podle našeho autora třeba odstranit další překážku, vsudypřítomné násilí. Jedině tak bude možné navrátit lidskému rodu svobodu filosofickou, náboženskou a politickou, a připravit tím poměry do podoby, jež bude adekvátní druhému příchodu Krista a poslednímu soudu, tedy počátku věčnosti.

Takto vylíčená koncepce člověka není ovšem všeobecně platnou pro celé Komenského emendační dílo. Spisy, jejichž filosoficko-teologické jádro bylo koncipováno na počátku čtyřicátých let 17. století, vykazují ještě silné rysy autorových názorů dřívějších. Tak je možné nejen ve spise *Via lucis*, ale i v *Panaugii*, v jedné ze sedmi částí *Consultatio*, spatřit neoddiskutovatelný a explicitní důraz na rozum jakožto ústřední a konstitutivní mohutnost lidské mysli. Závažnost této odchylky od většinového schématu může být zmírněna poukazem na Komenského pojetí člověka jako bytosti nejintimněji spjaté s vlastní myslí,

v níž se vzájemně propojují její tři fundamentální složky v čele s rozumem a vůlí. Přesto jsme nuceni konstatovat, že tato skutečnost je spíše než Komenského nevyhraněností zapříčiněna druhým možným důvodem, který jsme v disertační práci nastínili – a sice časností vzniku obou inkriminovaných textů. Ve druhé polovině 40. let, můžeme říci, tak Komenského koncepce člověka dozrává ve svou vrcholnou podobu, od níž se již neodchýlí. Na vybraných dílech spadajících do tzv. emendačního období (tedy přibližně mezi léta 1646 až 1670) však můžeme sledovat prohloubení, specifikaci či mírné úpravy toho pojetí, s nímž jsme se obeznámili prostřednictvím *poradního díla*.